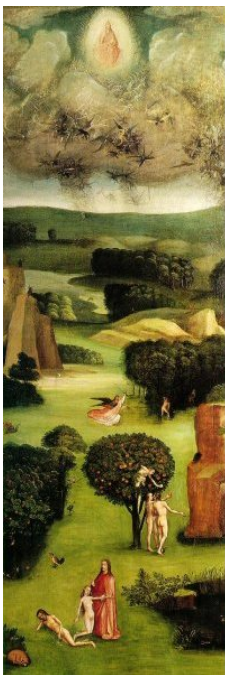

“ Het laatste oordeel: ondeugd of deugd? een Gregoriaans drieluik

Hieronymus Bosch: Het laatste oordeel – een drieluik van 1500

(Nikolaus Werle – Bronvermelding: <http://www.nwerle.at/bosch.htm#bild>)

Dit triptychon is het beeld van een universum, dat wordt gedomineerd door de zonde en de hel. De kijker wordt duidelijk gemaakt dat het boze ontstaan is uit het Goddelijke, dat het de mens in zijn greep krijgt en hem bijna zonder uitzondering in de hel doet belanden. De hemel is een randverschijnsel, bijna zonder betekenis.

Op de binnenkant van het linkerpaneel is het paradijs uitgebeeld. Een donkergroen landschap, waarin gelijktijdig delen uit het eerste bijbelboek Genesis getoond worden: de verzoeking van Adam en Eva door de slang en het eten van de verboden vrucht van de boom van de kennis van goed en kwaad, waardoor ze uit het paradijs verdreven worden. Aan de schoonheid van het paradijs wordt in twee tafereelen afbreuk gedaan: links ziet men een roofdier zijn prooi verslinden, rechts verjaagt een Cherubijn de zich van hun naaktheid bewust geworden mensen.

Op de binnenkant van het rechterpaneel is een eindeloos brandend landschap afgebeeld. Het laat het eindpunt zien van de op het middenpaneel afgebeelde gebeurtenissen. Onder een met een pad-architraaf versierde poortboog ontvangt de vorst van de hel de zondige mensen. Hij heeft de vorm van een rat in wiens buik gloeiende kolen branden. De vonken die uit zijn hoofd spatten, openbaren zijn identiteit. Het is Lucifer, ooit drager van het licht, nu zwarter dan kool en heter dan duizend laaiende vuren. Aan zijn rechterkant klinkt een duivels concert, waarin een veroordeelde het gezang uitvoert, begeleid door harp en doedelzak.

Het middendeel, waaraan het triptychon zijn naam ontleent, toont de wederkomst van Christus aan het einde der tijden. In het panorama van Bosch speelt deze wederkomst geen machtige rol meer. In andere grote uitbeeldingen zoals bv van Rogier van der Weyden of Hans Memling, bidden Maria en de Heiligen om genade voor de zielen. Hier bekijken ze schijnbaar onberoerd, hoe de mensheid een verschrikkelijk einde tegemoet gaat. Alles wijst erop dat het boze aanwezig is in het goddelijke scheppingsplan. De mens zelf voltrekt dit ondoordringelijk goddelijk drama. Het Laatste Oordeel is hier alleen maar een episode die het heilloze van de mens uitbeeldt.

Alle tafereelen van het middenpaneel tonen een onverbidelijke vernietiging door demonen. Hieronymus Bosch toont in het middenpaneel de mensheid, die als gevolg van de zonderval op haar eigen ondergang afstevent. In de praktijk betekent dat voor de meeste mensen: de hel. De gevolgen van de zonderval drukken zich uit in afzonderlijke zonden, die in de zeven hoofdzonden culminereren. Iedere zonde is een uitdrukking van een van deze zeven hoofdzonden, die op hun beurt het resultaat zijn van de oerzonde (=erfzonde).

Superbia = ijdelheid
 Avaritia = hebzucht
 Luxuria = lust
 Invidia = jaloezie
 Gula = gulzigheid
 Ira = toorn
 Acedia = luiheid

Toelichting programma

(Bernard Pfeiffer)

De visie op het Laatste Oordeel, met een hoog *Hel en verdoemenis*-gehalte, dat ontegenzeggelijk uit Bosch' triptiek spreekt is niet de onze, noch die van het op de Kerkvaders geïnspireerde gregoriaans.

We volgen daarom in dit concert de drie panelen tegen de wijzers van de klok in, om daarmee aan te geven, dat een theologie die de mensen de overmacht van het boze waarschuwend voor ogen houdt, het uitzicht op het definitieve paradijs zeker niet mag ontnemen.

In deel A zoemen we in op het rechter binnenpaneel van Jheronimus Bosch' „Het laatste oordeel“. Nadat het „klassiek“ gregoriaans van de 8e eeuw zonder uitzondering nog de geest van de kerkvaders ademt, wat inhoudt dat vooral het heil van de levenden bezongen wordt, heeft zich rond de milleniumwisseling een verandering van de spiritualiteit voltrokken: de angst voor het laatste oordeel en de eindtijd had tot gevolg dat de gelovige zich zorgen maakte over zijn eigen dood en die van de alle andere reeds overleden gelovigen. Dat kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking in de levenswijze van de abdij van Cluny: de liturgie van elke dag had enkel tot doel God goedgunstig te stemmen met het oog op het zielenheil van de stichters, heersers en weldoeners. Onder invloed van de door Cluny doorgevoerde hervormingen ontstonden de Requiemgezangen. Het reeds in de Codex

Hartker overgeleverd responsorium „*Libera me, de morte aeterna*“ zou als titel kunnen dienen van de rechter paneel door middel van de woorden, *quando caeli movendi sunt et terra- wanneer de hemelen wankelen moeten en de aarde*. Een van de verzen met de woorden: „*dies illa, dies irae*“ leidt tot de in de 13e eeuw ontstane sequens „*Dies Irae*“.

Deze sequens kent indrukwekkende en dramatische toonzettingen van o.a. Mozart, Berlioz en Verdi. Het Tweede Vaticaans Concilie heeft hem echter uit de liturgie verbannen.

De sequens getuigt van een zeer subjectieve op angst gebaseerde, maar toch nog bijbel-georiënteerde franciscaanse spiritualiteit (Thomas von Zellano, 1200-1255) met een sprankje hoop.

Het offertorium „*Domine, Jesu Christe*“ zingen we naar een in Brussel bewaard handschrift uit Cluny. Het is oud-koptisch of van Gallicaanse oorsprong. Sleutelfiguur in dit gezang is de aartsengel Michael, de „*Signifer Sanctus Michael*“, die als heilige vaandeldrager de zielen van de overledenen in het paradijs geleid.

De introitus „*Si enim credimus*“ voor de dodenmis ontstond in de 10e eeuw, maar is niet meer terug te vinden in onze huidige Gregoriaanse boeken, ofschoon hij een brede overlevering laat zien en gelijk gewaardeerd werd met de introitus „*Requiem aeternam*“.

Aan het einde van deel A klinkt het grote processiegezag „*Cum venerimus ante conspectum Domini*“ dat tijdens de bidprocessies in de naar Cluny gereformeerde kloosters, de Dag des Oordeels tegenwoordig stelde.

Deel B correspondeert met het middenpaneel dat de zeven doodzonden belicht. Wat Bosch detailgetrouw schildert, zou de mens moeten helpen zich te bekeren tot een deugdzaam leven. Wij stellen in dit concert tegenover elk van de zeven zonden een optimistisch tegenlicht, de basis van het gregoriaans. Niet de zonde zelf is onderwerp in de geselecteerde gezangen, maar veel meer het tegenovergestelde: deugdzaam gedrag, de indringende vraag ernaar, of op zijn minst een zweem van vergeving (*nemo te condemnavit, mulier*).

De christelijke traditie heeft vanaf het begin aandacht gevraagd voor een deugdzaam leven: de ontvankelijkheid voor de vier antieke cardinale deugden: iustitia-temperantia-fortitudo-prudentia culmineert in de drie Goddelijke deugden: geloof-hoop-liefde. Ook deze deugden worden van een voorbeeld uit de gregoriaanse spiritualiteit voorzien.

De toehoorder wordt aldus uitgenodigd te overwegen: bezie ik het Laatste Oordeel vanuit het perspectief van de Deugd of vanuit het perspectief van de Zonde?

Deel C van het programma staat onder invloed van het linkerpaneel van Bosch' schilderij: de Hemel licht op. Drie grote responsories uit het scheppingsverhaal (Genesis) zetten dit eerste paradijs neer.

Christus als de tweede Adam is vanaf de verkondiging van Paulus (gezongen lezing) de sleutelfiguur van onze verlossing en daarmee het toekomstige paradijs waar, „*God alles in alles*“ is (1.Kor.15,28).

Voor de gregoriaanse componisten is het uitzicht op de wederkerende Christus, de *Pantokrator*, het summum van het definitieve Paradijs. Iedere keer wanneer we onze ogen richten op een absis-mozaïek van een romaanse kerk worden we meegezogen in deze dynamiek.

Tot slot bezingen wij eerst het beeld dat de grote kunstenaar Bosch in het middendeel afgebeeld heeft, middels het responsorium *Vidi Dominum sedentem*, maar sluiten ons triptychon daarna troostrijk af met de antifoon *Absterget Deus omnem lacrymam* (Openbaring Johannes 12): niet het hellevuur, maar de afgedroogde tranen moeten het laatste woord hebben.